

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام
دانشکده معارف، فلسفه و کلام اسلامی
پایان نامه جهت اخذ درجه دکتری
رشته فرهنگ و ارتباطات

عنوان:

ظرفیت‌شناسی رویکردهای فکری، فرهنگی آموزه مهدویت پس از انقلاب در تحقق تمدن اسلامی

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محسن الویری

استادان مشاور:

دکتر محمدهادی همایون

دکتر نعمت الله کرم اللهی

دانشجو:

محمدرضا برزویی

آبان 1394

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به؛

آخرین منجی بشریت، حضرت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف

روح بزرگ بنیانگذار انقلاب اسلامی امام خمینی قدس سره

رهبر معظم انقلاب حضرت آیه الله خامنه ای مدظله العالی

پدر عزیز، مادر مهربان و همسر گرامی ام

و نیز همه استادان گرانقدری که حق حیات علمی بر من دارند.

تقدیر و تشکر

«من علمنی حرفاً فقد صیرنی عبدا»

این رساله به همت استادان محترمی فراهم آمده است که تقدیر و سپاس از آنان در هیچ کلامی نمی گنجد. بر خود لازم می دانم که از جناب استاد «دکتر محمد هادی همایون» که در طول دوران تحصیل، توفیق بهره گیری از کمالات و دانش مهدوی ایشان را داشته ام، تشکر و قدردانی فراوانی داشته باشم. فی الواقع ایده اولیه این کار نیز از جانب ایشان مطرح شد و در طول زمان نگارش رساله نیز ابتدا به عنوان استاد راهنما و بعد از تغییر ایشان در شورای تحصیلات تکمیلی دانشگاه، به عنوان استاد مشاور، از هیچ گونه حمایت و مشاوره ای دریغ نورزیدند.

همچنین از استاد محترم جناب «حجت الاسلام والمسلمین دکتر محسن الویری» به عنوان استاد راهنمای رساله که با استواری علمی، صبر و متانت مثال زدنی خود، زحماتی زیادی جهت به ثمر رسیدن این رساله کشیدند نیز کمال تشکر و قدردانی را دارم.

و همچنین از جناب آقای «دکتر نعمت الله کرم اللهی» به عنوان استاد مشاور دیگر رساله که در نگارش طرح اجمالی و تفصیلی و روش تحقیق، مشاوره های دقیق و موثری به بنده داشتند نیز سپاسگزاری فراوانی داشته باشم.

امیدوارم که بتوانم پاسخگوی زحمات این استادان بزرگوار و تمامی استادان و دانشجویان رشته فرهنگ و ارتباطات که به نحوی در سیر علمی اینجانب تاثیر داشته اند، باشم.

چکیده

آموزه مهدویت بخش مهمی از اندیشه‌ی اسلامی است که می‌تواند از طریق ترسیم یک آینده دست - یافتنی در شکل دادن به جوهره و روح حاکم بر تمدن جدید اسلامی، نقش آفرین باشد و به مثابه یک «ستاره راهنما»، راهنمای جوامع اسلامی به سوی جامعه کمال یافته و برخوردار از تمدن آرمانی باشد. در انقلاب اسلامی ایران نیز آموزه مهدویت در پیروزی، تثبیت و بقای آن نقش موثری داشته است. در سال‌های پس از پیروزی انقلاب، در میان استادان و صاحب نظران حوزه مهدویت، رویکردهای مختلفی شکل گرفته است که با توجه به جهت گیری تمدنی انقلاب اسلامی، هر یک از این رویکردهای مهدوی می‌تواند از ظرفیت ویژه خود برای تحقق این تمدن بهره گیرد. رساله حاضر در بخش اول خود، با بررسی منابع مکتوب و چندرسانه ای و مصاحبه با صاحب نظران این حوزه، از طریق روش کیفی «تحلیل پدیدارشناسی تفسیری (IPA)» و با کمک تکنیک «گونه شناسی»؛ به دنبال شناسایی و احصاء رویکردهای مختلف علمی این حوزه بود که به هجده رویکرد؛ تاریخی، تمدنی، آینده نگارانه و راهبردی، فقهی، قرآنی، روایی، کلامی، فلسفی، عرفانی، تربیتی، تبلیغی و اطلاع رسانی، مدیریتی، جامعه شناختی، اجتماعی، سیاسی، آیینی و مناسکی، روش شناختی و رویکرد ادبی (هنری) ختم شد. بعد از گونه شناسی رویکردها در بخش دوم رساله، جهت معرفی علمی هر رویکرد، از شناسنامه علمی با چارچوب تعریف شده ای استفاده شد که از «رئوس ثمانیه» علم منطق عاریه گرفته شد و برای ظرفیت شناسی تمدنی نیز با استفاده از روش کیفی «تحلیل مضمون» سراغ متن مصاحبه‌های عمیق انجام شده رفتیم و به سه شیوه کدگذاری «توصیفی»، «تفسیری» و «فراگیر و یکپارچه ساز» پرداختیم. در انجام کدگذاری توصیفی از نسخه یازدهم نرم افزار Maxqda استفاده شد که بعد از استخراج داده‌های توصیفی، بر اساس چارچوبی که برای کدگذاری تفسیری توافق شده بود، کدها را در قالب نظام‌های هشتگانه تمدن ساز، کدگذاری نمودیم و بعد از آن کدهای فراگیر و یکپارچه ساز برای هر رویکرد به صورت مجزا خودشان را نمایان کردند. بر اساس سؤال اصلی رساله و اطلاعاتی که در تحلیل مضامین رویکردهای مهدویت به دست آمد، در نهایت مشخص شد که بیشترین ظرفیت تمدنی رویکردهای مهدویت به ترتیب اولویت؛ در نظام‌های «دانشی و فناوری»، «اجتماعی»، «سیاسی و حقوقی»، «معنوی و عبادی»، «تربیتی و اخلاقی»، «فرهنگی و هنری»، «ارتباطی» و «اقتصادی» جهت حرکت به سمت تمدن مهدوی، بروز و ظهور خواهند داشت.

واژگان کلیدی: مهدویت، تمدن، تمدن اسلامی، ظرفیت شناسی، رهیافت و رویکرد، رویکردهای

فکری - فرهنگی.

فهرست مطالب

عنوان ..... صفحه

فصل اول: کلیات رساله 1

1. بیان مسأله 2

2. ضرورت و اهمیت تحقیق 5

3. اهداف تحقیق 6

4. سوالات تحقیق 6

4-1. سؤال اصلی 6

4-2. سوالات فرعی 6

5. سابقه تحقیق 7

6. تعریف مفاهیم اصلی 11

6-1. ظرفیت شناسی: 11

6-2. رویکرد و رهیافت: 12

6-3. رویکردهای فکری- فرهنگی: 13

6-4. مهدویت: 13

7-4. تمدن اسلامی: 14

7. روش تحقیق 14

8. جامعه تحقیق 15

فصل دوم: مبانی و چارچوب مفهومی**Error! Bookmark not defined.**..... مقدمه**Error! Bookmark not defined.**..... 1. تعریف مفاهیم اساسی تحقیق**Error! Bookmark not defined.**..... 1-1. تمدن**Error! Bookmark not defined.**..... 1-1-1. تمدن در لغت**Error! Bookmark not defined.**..... 1-1-2. تمدن در اصطلاح**Error! Bookmark not defined.**..... 1-1-3. جوهره اصلی تمدن**Error! Bookmark not defined.**..... 1-1-4. ویژگیهای تمدن**Error! Bookmark not defined.**..... 1-1-5. نسبت تمدن و فرهنگ**Error! Bookmark not defined.**..... 2-1. تمدن اسلامی**Error! Bookmark not defined.**..... 1-1-2. تمدن اسلامی از منظر رهبران انقلاب اسلامی**Error! Bookmark not defined.**..... 1-2-2. تعاریف برگزیده تمدن و تمدن اسلامی:**Error! Bookmark not defined.**..... 1-2-2-1. تعریف برگزیده تمدن:**Error! Bookmark not defined.**..... 1-2-2-2. تعریف برگزیده تمدن اسلامی (ناظر به انقلاب اسلامی ایران).**Error! Bookmark not defined.**..... 3-1. مهدویت**Error! Bookmark not defined.**..... 1-3-1. مفهوم لغوی مهدویت**Error! Bookmark not defined.**..... 1-3-2. مفهوم اصطلاحی مهدویت**Error! Bookmark not defined.**..... 2. مهدویت و تمدن اسلامی**Error! Bookmark not defined.**..... 2-1. نقش دین در شکل‌گیری تمدن**Error! Bookmark not defined.**..... 2-2. جایگاه مهدویت در شکل‌گیری تمدن**Error! Bookmark not defined.**..... 3. چارچوب مفهومی تحقیق**Error! Bookmark not defined.**..... 3-1. چارچوبی برای ترسیم انواع انتظار**Error! Bookmark not defined.**..... 1-3-1. انتظار فعال مناسکی (آئینی - نمادین)**Error! Bookmark not defined.**..... 2-3-1. انتظار فعال سیاسی - نظامی**Error! Bookmark not defined.**..... 3-3-1. انتظار فعال انقلابی

3-2. چارچوبی برای تدوین شناسنامه رویکردهای مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

3-3. چارچوبی برای نظامهای تشکیل دهنده تمدن. **Error! Bookmark not defined.**

3-4. چارچوبی برای انتخاب صاحب نظران حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

جمع بندی فصل دوم: **Error! Bookmark not defined.**

فصل سوم: روش شناسی پژوهش **Error! Bookmark not defined.**

مقدمه **Error! Bookmark not defined.**

1. جامعه و نمونه آماری **Error! Bookmark not defined.**

1-1. فصلنامه انتظار موعود **Error! Bookmark not defined.**

1-2. کتب تألیفی منتشره در دو سال اخیر **Error! Bookmark not defined.**

1-3. محصولات چند رسانه ای مشهور **Error! Bookmark not defined.**

1-4. مصاحبه با استادان و صاحب نظران حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

2. روش تحقیق کیفی **Error! Bookmark not defined.**

1-2. انواع داده‌ها در پژوهش کیفی **Error! Bookmark not defined.**

3. روش‌های جمع‌آوری اطلاعات **Error! Bookmark not defined.**

1-3. مطالعات کتابخانه‌ای **Error! Bookmark not defined.**

2-3. تحقیقات میدانی **Error! Bookmark not defined.**

1-2-3. مصاحبه پژوهشی کیفی **Error! Bookmark not defined.**

4. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات **Error! Bookmark not defined.**

1-4. تحلیل پدیدارشناسی تفسیری **Error! Bookmark not defined.**

2-4. تحلیل مضمون **Error! Bookmark not defined.**

1-1-4. مراحل تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون. **Error! Bookmark not defined.**

1-1-4. مرحله اول: کدگذاری توصیفی. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-4. مرحله دوم: کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**

3-1-4. مرحله سوم: یکپارچه سازی و تعریف مضامین فراگیر. **Error! Bookmark not defined.**

فصل چهارم: گونه‌شناسی رویکردهای آموزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

مقدمه ..... **Error! Bookmark not defined.**

1. تحلیل پدیدارشناسی تفسیری در منابع مکتوب، چند رسانه ای و صاحب نظران. **Error! Bookmark not defined.**

1-1. فصلنامه انتظار موعود ..... **Error! Bookmark not defined.**

1-2. کتب تألیفی منتشره در دو سال اخیر. **Error! Bookmark not defined.**

1-3. محصولات چند رسانه ای مشهور. **Error! Bookmark not defined.**

1-4. مصاحبه با استادان و صاحب نظران حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

1-5. مراحل تحلیل پدیدارشناسی تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**

2. معیار معرفی هر رویکرد علمی (شناسنامه رویکرد). **Error! Bookmark not defined.**

3. شناسنامه رویکردهای 18 گانه آموزه مهدویت... **Error! Bookmark not defined.**

3-1. شناسنامه رویکرد تاریخی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-2. شناسنامه رویکرد تمدنی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-3. شناسنامه رویکرد راهبردی و آینده نگارانه. **Error! Bookmark not defined.**

3-4. شناسنامه رویکرد فقهی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-5. شناسنامه رویکرد قرآنی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-6. شناسنامه رویکرد روایی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-7. شناسنامه رویکرد کلامی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-8. شناسنامه رویکرد فلسفی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-9. شناسنامه رویکرد عرفانی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-10. شناسنامه رویکرد تربیتی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-11. شناسنامه رویکرد تبلیغی و اطلاع رسانی. **Error! Bookmark not defined.**

3-12. شناسنامه رویکرد مدیریتی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-13. شناسنامه رویکرد جامعه شناختی. **Error! Bookmark not defined.**

3-14. شناسنامه رویکرد اجتماعی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-15. شناسنامه رویکرد سیاسی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3-16. شناسنامه رویکرد آیینی و مناسکی. **Error! Bookmark not defined.**

3-17. شناسنامه رویکرد روش شناختی. **Error! Bookmark not defined.**

3-18. شناسنامه رویکرد ادبی..... **Error! Bookmark not defined.**

جمع بندی فصل چهارم:..... **Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined. فصل پنجم: ظرفیت شناسی تمدنی رویکردهای آموزه مهدویت.

مقدمه..... **Error! Bookmark not defined.**

1. تحلیل مضمون رویکرد تاریخی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

1-1. مرحله اول: کدگذاری توصیفی..... **Error! Bookmark not defined.**

1-2. مرحله دوم: کدگذاری تفسیری..... **Error! Bookmark not defined.**

1-3. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**

1-4. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد تاریخی. **Error! Bookmark not defined.**

1-4-1. نظام اول : نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

1-4-2. نظام دوم : نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**

1-4-3. نظام سوم : نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**

1-4-4. نظام چهارم : نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**

1-4-5. نظام پنجم : نظام فرهنگی و هنری. **Error! Bookmark not defined.**

1-4-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای ارتباطی، معنوی و عبادی و نظام

اقتصادی..... **Error! Bookmark not defined.**

2. تحلیل مضمون رویکرد تمدنی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

2-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**

2-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**

2-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد تمدنی. **Error! Bookmark not defined.**

2-3-1. نظام اول : نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

2-3-2. نظام دوم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**

2-3-3. نظام سوم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**

2-3-4. نظام چهارم: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**

2-3-5. نظام پنجم: نظام فرهنگی و هنری. **Error! Bookmark not defined.**

2-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای ارتباطی، معنوی و عبادی و نظام

اقتصادی ..... **Error! Bookmark not defined.**

3. تحلیل مضمون رویکرد راهبردی و آینده نگارانه در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

1-3-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**

2-3-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد راهبردی و آینده نگارانه. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-1. نظام اول : نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-2. نظام دوم: نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-3. نظام سوم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-4. نظام چهارم: نظام ارتباطی. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-5. نظام پنجم: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای تربیتی و اخلاقی، فرهنگی و هنری و

اقتصادی ..... **Error! Bookmark not defined.**

4. تحلیل مضمون رویکرد فقهی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

4-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**

4-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**

4-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد فقهی. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-1. نظام اول : نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-2. نظام دوم: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-3. نظام سوم: نظام فرهنگی و هنری. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-4. نظام چهارم: نظام ارتباطی. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-5. نظام پنجم: نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای سیاسی و حقوقی، تربیتی و اخلاقی و

اقتصادی ..... **Error! Bookmark not defined.**

5. تحلیل مضمون رویکرد قرآنی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

1-5. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**

2-5. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**

3-5. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد قرآنی. **Error! Bookmark not defined.**

1-3-5. نظام اول: نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

2-3-5. نظام دوم: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-5. نظام سوم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-5. نظام چهارم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**

5-3-5. نظام پنجم: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**

6-3-5. نظام ششم تا هشتم: نظامهای فرهنگی و هنری، ارتباطی و اقتصادی. **Error! Bookmark not defined.**

6. تحلیل مضمون رویکرد روایی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

1-6. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**

2-6. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**

3-6. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد روایی. **Error! Bookmark not defined.**

1-3-6. نظام اول: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**

2-3-6. نظام دوم: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**

3-3-6. نظام سوم: نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-6. نظام چهارم: نظام فرهنگی و هنری. **Error! Bookmark not defined.**

5-3-6. نظام پنجم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**

6-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای ارتباطی، اخلاقی و تربیتی و اقتصادی. **Error! Bookmark not defined.**

7. تحلیل مضمون رویکرد کلامی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

1-7. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**

2-7. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**

3-7. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد کلامی. **Error! Bookmark not defined.**

1-3-7. نظام اول: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**

- 7-3-2. نظام دوم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 7-3-3. نظام سوم: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 7-3-4. نظام چهارم: نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**
- 7-3-5. نظام پنجم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 7-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای فرهنگی و هنری، ارتباطی، اقتصادی. **Error! Bookmark not defined.**
8. تحلیل مضمون رویکرد عرفانی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**
- 8-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**
- 8-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**
- 8-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد عرفانی. **Error! Bookmark not defined.**
- 8-3-1. نظام اول: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 8-3-2. نظام دوم: نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**
- 8-3-3. نظام سوم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 8-3-4. نظام چهارم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 8-3-5. نظام پنجم: نظام ارتباطی. **Error! Bookmark not defined.**
- 8-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای معنوی و عبادی، نظام هنری و فرهنگی و اقتصادی..... **Error! Bookmark not defined.**
9. تحلیل مضمون رویکرد تربیتی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**
- 9-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**
- 9-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**
- 9-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد تربیتی. **Error! Bookmark not defined.**
- 9-3-1. نظام اول: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 9-3-2. نظام دوم: نظام فرهنگی و هنری. **Error! Bookmark not defined.**
- 9-3-3. نظام سوم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 9-3-4. نظام چهارم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 9-3-5. نظام پنجم: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**

- 9-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای اجتماعی، ارتباطی و اقتصادی. **bookmark not defined.**
10. تحلیل مضمون رویکرد تبلیغی و اطلاع رسانی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**
- 10-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**
- 10-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**
- 10-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد تبلیغی و اطلاع رسانی. **bookmark not defined.**
- 10-3-1. نظام اول : نظام ارتباطی. **Error! Bookmark not defined.**
- 10-3-2. نظام دوم: نظام اخلاقی و تربیتی. **Error! Bookmark not defined.**
- 10-3-3. نظام سوم: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**
- 10-3-4. نظام چهارم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 10-3-5. نظام پنجم: نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**
- 10-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای سیاسی و حقوقی، فرهنگی و هنری و اقتصادی ..... **Error! Bookmark not defined.**
11. تحلیل مضمون رویکرد مدیریتی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**
- 11-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**
- 11-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**
- 11-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد مدیریتی. **Error! Bookmark not defined.**
- 11-3-1. نظام اول : نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 11-3-2. نظام دوم: نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**
- 11-3-3. نظام سوم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 11-3-4. نظام چهارم: نظام اخلاقی و تربیتی. **Error! Bookmark not defined.**
- 11-3-5. نظام پنجم: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**
- 11-3-6. نظام ششم: نظامهای فرهنگی و هنری، ارتباطی و اقتصادی. **bookmark not defined.**
12. تحلیل مضمون رویکرد جامعه شناختی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**
- 12-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**
- 12-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**

- 12-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد جامعه شناختی. **Bookmark not defined.**
- 12-3-1. نظام اول : نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**
- 12-3-2. نظام دوم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 12-3-3. نظام سوم: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**
- 12-3-4. نظام چهارم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 12-3-5. نظام پنجم: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 12-3-6. نظام ششم: نظامهای فرهنگی و هنری، ارتباطی و اقتصادی. **mark not defined.**
13. تحلیل مضمون رویکرد اجتماعی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**
- 13-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**
- 13-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**
- 13-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد اجتماعی. **or! Bookmark not defined.**
- 13-3-1. نظام اول : نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**
- 13-3-2. نظام دوم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 13-3-3. نظام سوم: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 13-3-4. نظام چهارم: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**
- 13-3-5. نظام پنجم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 13-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای فرهنگی و هنری، ارتباطی و اقتصادی. **Error! Bookmark not defined.**
14. تحلیل مضمون رویکرد سیاسی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**
- 14-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**
- 14-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**
- 14-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد سیاسی. **ror! Bookmark not defined.**
- 14-3-1. نظام اول : نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 14-3-2. نظام دوم: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**
- 14-3-3. نظام سوم: نظام ارتباطی. **Error! Bookmark not defined.**

- 14-3-4. نظام چهارم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 14-3-5. نظام پنجم: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 14-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای اجتماعی، فرهنگی و هنری و اقتصادی. **Error! Bookmark not defined.**
15. تحلیل مضمون رویکرد آیینی و مناسکی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**
- 15-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**
- 15-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**
- 15-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد آیینی و مناسکی. **Error! Bookmark not defined.**
- 15-3-1. نظام اول: نظام معنوی و عبادی. **Error! Bookmark not defined.**
- 15-3-2. نظام دوم: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 15-3-3. نظام سوم: نظام فرهنگی و هنری. **Error! Bookmark not defined.**
- 15-3-4. نظام چهارم: نظام ارتباطی. **Error! Bookmark not defined.**
- 15-3-5. نظام پنجم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 15-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظام اجتماعی، سیاسی و حقوقی و اقتصادی. **Error! Bookmark not defined.**
16. تحلیل مضمون رویکرد روش شناختی در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**
- 16-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری. **Error! Bookmark not defined.**
- 16-2. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**
- 16-3. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد روش شناختی. **Error! Bookmark not defined.**
- 16-3-1. نظام اول: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 16-3-2. نظام دوم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 16-3-3. نظام سوم: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 16-3-4. نظام چهارم: نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**
- 16-3-5. نظام پنجم: نظام فرهنگی و هنری. **Error! Bookmark not defined.**
- 16-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای معنوی و عبادی، ارتباطی و اقتصادی. **Error! Bookmark not defined.**
17. تحلیل مضمون رویکرد ادبی (هنری) در حوزه مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

- 17-1. گزارش و جمع بندی کدگذاری تفسیری: **Error! Bookmark not defined.**
- 17-1. مرحله سوم: کدگذاری فراگیر و یکپارچه ساز. **Error! Bookmark not defined.**
- 17-2. تحلیل کیفی خرده نظامهای تمدن ساز رویکرد ادبی (هنری). **Bookmark not defined.**
- 17-3-1. نظام اول: نظام فرهنگی و هنری. **Error! Bookmark not defined.**
- 17-3-2. نظام دوم: نظام اجتماعی. **Error! Bookmark not defined.**
- 17-3-3. نظام سوم: نظام تربیتی و اخلاقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 17-3-4. نظام چهارم: نظام دانشی و فناوری. **Error! Bookmark not defined.**
- 17-3-5. نظام پنجم: نظام سیاسی و حقوقی. **Error! Bookmark not defined.**
- 17-3-6. نظام ششم تا هشتم: نظامهای ارتباطی، معنوی و عبادی و اقتصادی. **rk not defined.**
- جمع بندی فصل پنجم: **Error! Bookmark not defined.**
- فصل ششم: جمع بندی و نتیجه گیری** **Error! Bookmark not defined.**
1. جمع بندی **Error! Bookmark not defined.**
- 1-1. جمع بندی در بخش مفاهیم: **Error! Bookmark not defined.**
- 1-2. جمع بندی در بخش چارچوب مفهومی. **Error! Bookmark not defined.**
- 1-3. جمع بندی در بخش گونه شناسی رویکردهای مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**
- 1-4. جمع بندی در بخش تحلیل مضامین رویکردهای مهدویت (ظرفیت شناسی تمدنی). **Error! Bookmark not defined.**
2. نتیجه گیری **Error! Bookmark not defined.**
- 2-1. سهم نظام دانشی و فناوری در میان رویکردها. **Error! Bookmark not defined.**
- 2-2. سهم نظام اجتماعی در میان رویکردها. **Error! Bookmark not defined.**
- 2-3. سهم نظام سیاسی و حقوقی در میان رویکردها: **Error! Bookmark not defined.**
- 2-4. سهم نظام تربیتی و اخلاقی در میان رویکردها. **Error! Bookmark not defined.**
- 2-5. سهم نظام فرهنگی و هنری در میان رویکردها. **Error! Bookmark not defined.**
- 2-6. سهم نظام ارتباطی در میان رویکردها: **Error! Bookmark not defined.**
- 2-7. سهم نظام اقتصادی در میان رویکردها. **Error! Bookmark not defined.**

2-8. رهاورد رساله جهت پژوهشهای آینده و مراکز مهدوی. **Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined...... **منابع و مأخذ**

Error! Bookmark not defined...... **ضمائم**

1. منابع مکتوب بررسی شده جهت استخراج گونه های علمی مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

2. جداول کدگذاری توصیفی و تفسیری رویکردهای مهدویت. **Error! Bookmark not defined.**

فصل اول:

کلیات رساله

1. بیان مسأله

تجلی دین و تحقق باورها، ارزشها و احکام الهی در ساحت‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی انسان، جزو اصلی‌ترین اهداف و آرمان‌های مکاتب الهی و وظایف انسان‌های مؤمن در طول تاریخ بوده است. دین مبین اسلام نیز، نه تنها تحقق این آرمان را یک اصل بنیادین و محوری خود می‌داند؛ بلکه آیات الهی و روایات معصومین علیهم السلام، تحقق حتمی آن را وعده داده‌اند. در این میان، تحقق جامعه موعود به مثابه کاملترین مرحله تمدن اسلامی، از آموزه‌های اصلی در تفکر اسلام ناب محمدی به شمار می‌رود.

آموزه مهدویت که بخش مهمی از اندیشه اسلامی است، دارای ظرفیتی است که می‌تواند در شکل دادن به یک تمدن و هویت‌بخشی به آن نقش آفرین باشد.

پیش‌فرض سخن‌گفتن از اثر و جایگاه اندیشه مهدویت در تمدن نوین اسلامی، باور به اثرگذاری آموزه‌های دینی در تکون و بقای یک تمدن است. این اثرگذاری در دو ساحت قابل‌تصور است: ساحت خرد و ساحت کلان. درباره اثرگذاری خرد آموزه‌های دینی بر تمدن تردیدی وجود ندارد. اثرپذیری مستقیم و غیرمستقیم مظاهر و ظواهر تمدنی مانند بناها، آثار علمی، رفتارهای اجتماعی و آداب و رسوم و مناسک از آموزه‌های دینی در هر تمدنی به آسانی قابل مشاهده است و در آن چه به تمدن اسلامی ارتباط می‌یابد هم حجم قابل توجهی از مطالب نگاشته شده در باره این تمدن به این ظواهر و مظاهر متأثر از آموزه‌های اسلامی اختصاص یافته است. ولی ساحت دیگر اثرگذاری دین بر تمدن، ساحت مربوط به بنیان اندیشه ای یک تمدن است که بر اساس آن دین، بنیان‌ها و روح حاکم بر یک تمدن و جهت‌گیری‌های اصلی آن را پی می‌ریزد و به این ترتیب

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

همچون خون جاری در رگ‌های یک اندام زنده و روح هویت بخش یک موجود زنده در همه ابعاد و لایه‌ها و اجزاء و اضلاع تمدن رخنه می کند و بر آنها سایه می افکند... بر این اساس، آموزه‌های مربوط مهدویت به عنوان بخشی مهم از اندیشه اسلامی می‌تواند از طریق ترسیم یک آینده دست-یافتنی در شکل دادن به جوهره و روح حاکم بر تمدن جدید اسلامی نقش آفرین باشد و به مثابه یک ستاره راهنما، راهنمای جوامع اسلامی به سوی جامعه کمال یافته و برخوردار از تمدن آرمانی باشد. این ترسیم از آینده را می‌توان چشم‌اندازی تجویزی به شمار آورد که حلقه وصل مهدویت و تمدن جدید اسلامی است.¹

برخی از فقها و علمای شیعه، تشکیل حکومت اسلامی را در دوره غیبت امام عصر عجل الله له الفرج، ضروری می‌دانند و براین باورند که فقهای عادل، می‌بایست بر این مهم همت گمارند و در صورت تشکیل حکومت بر پایه احکام اسلام از سوی یکی از آنان، پیروی از او بر دیگران واجب است. در این زمینه آیت‌الله خامنه‌ای می‌فرماید: «یک عده ای اسلام را فقط فردی دانستند و سیاست را از اسلام گرفتند، در حالی که نبی مکرم اسلام صلوات الله علیه و آله در آغاز هجرت، ... اولین کاری که کرد، سیاست بود. بنای جامعه اسلامی، تشکیل حکومت اسلامی، تشکیل قشون اسلامی، نامه به سیاست مداران بزرگ عالم، ورود در عرصه سیاسی عظیم بشری آن روز، سیاست است».²

در مقابل، شماری اندک، اقامه حکومت را صرفاً از شئون امام معصوم علیه السلام می‌دانند و به همین دلیل تشکیل حکومت در عصر غیبت را جایز نمی‌شمارند. این تفکر، که نخست صبغه کلامی و فقهی داشت، در دهه‌های اخیر رنگ سیاسی به خود گرفته است و این گونه اقدامات سیاسی و اجتماعی جهت تشکیل حکومت را در عصر انتظار مشروع نمی‌داند. عدم تضاد و تقابل این تفکر با خودکامگی حکام (بلکه توجیه غیرمستقیم اعمال آنان)، باعث حمایت و ترویج آن از سوی حاکمان غیردینی می‌شد، به گونه‌ای که پیش از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، معتقدان به این اندیشه به صورت تشکیلاتی منسجم در آمدند. این گروه با تبلیغ لزوم انتظار صرف به عنوان تنها رسالت منتظران واقعی و نیز مخالفت با هر گونه فعالیت و اقدام سیاسی، با فعالان و مبارزان انقلابی و نیز

1. الویری، فکره المهدویه و الحضاره الاسلامیه الجدیده، 1392.

2. آیت الله خامنه‌ای، انسان 250 ساله، 1390، ص 30-7.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

طرفداران اندیشه و راه امام راحل ره ، مخالفت می کردند.^۱ ذکر این نمونه بیانگر اهمیت نوع نگاه و تفکر اندیشمندان اسلامی و نیز شیعیان نسبت به مسئله مهم غیبت امام عصر عجل الله له الفرج و وظایف منتظران حضرت در دوران غیبت و تأثیر این نگاه بر مواضع و عملکرد آنان است.

به رغم وجود تفکر فوق، تحقق انقلاب اسلامی در ایران - که از منابع و تفکرات ناب اسلامی و آیات الهی و روایات معصومین نشأت گرفته بود - موجبات شکل‌گیری تفکر دیگری در عرصه عمومی جامعه را فراهم آورد که با بیانات راهگشای امام راحل برای مردم تبیین شد.^۲

امام خمینی در چهارده شعبان 1408 در آخرین سال حیات پربرت خویش، با ترسیم مسیر آینده نهضت اسلامی ایران در راستای تحقق جامعه مهدوی، می‌فرماید:

«این نهضت مقدس، برای انقلاب بزرگ مهدی موعود است». امام، در جایی دیگر می‌فرماید: «امیدوارم که این انقلاب یک انقلاب جهانی بشود و مقدمه برای ظهور حضرت بقیه الله، ارواحنا فداه ، بشود».^۳

افزون بر اندیشه و عمل امام خمینیره ، اندیشه و عملکرد سایر بزرگان نهضت اسلامی ایران نیز نشانگر جهت‌گیری فعالیت ارکان انقلاب و عملکرد مسئولین و صاحب نظران نظام اسلامی در جهت تحقق آرمان‌های اسلامی است. براین اساس باید اذعان کرد که حرکت امام خمینی قدس سره آغازگر عصری جدیدی است که محدود به ایران نخواهد بود و مسیر دستیابی به قله‌های رفیع تمدن اسلامی را طی خواهد نمود. امام خمینی در این زمینه نیز می‌فرماید:

«انقلاب ما محدود به ایران نیست، انقلاب مردم ایران نقطه شروع انقلاب بزرگ جهان اسلام به پرچمداری حضرت حجت ارواحنا فداه ، است که خداوند بر همه مسلمانان و جهانیان منت نهد و فرجش را در عصر حاضر قرار دهد».^۴

مع الوصف، آموزه مهدویت از عناصر کلیدی در عرصه فکری و فرهنگی انقلاب اسلامی بوده است که افزون بر نقش مهم آن در شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی، در استمرار و بقاء انقلاب اسلامی نیز نقش موثری داشته است. در سال‌های پس از پیروزی انقلاب تاکنون، در حوزه مهدویت،

1 . مزینانی، حکومت اسلامی در عصر انتظار، مجله حوزه ، شماره 70 و 71، 1374، ص 185.

2 . امام خمینی، صحیفه نور، ج 20، ص 196.

3 . امام خمینی، صحیفه نور، ج 16، ص 88.

4 . امام خمینی، صحیفه نور، ج 21، ص 108.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

رویکردها و رهیافت‌های مختلفی شکل گرفته است که می‌توان گونه‌شناسی‌های مختلفی از آنها ارائه داد. در یک گونه‌شناسی اولیه، می‌توان رویکردها را به رویکردهای «معرفتی»، «فرهنگی»، «تاریخی» و «سیاسی - اجتماعی» دسته‌بندی نماییم. در گونه‌شناسی دیگری هم می‌توانیم رویکردها را به رویکردهای «انسان‌ساز»، «خانواده‌ساز»، «جامعه‌ساز» و «تمدن‌ساز» دسته‌بندی نماییم. ولی از آنجایی که، «چارچوب علمی» مناسب‌ترین چارچوبی است که می‌تواند نحوه‌نگریستن به یک موضوع را مشخص سازد؛ این رساله، به دنبال گونه‌شناسی علمی است. به عبارت دیگر اگر بتوان مشخص ساخت که یک موضوع به کدام تبار علمی وابسته است و با کدام رشته علمی تناسب بیشتری دارد آسان‌تر و دقیق‌تر می‌توان رویکرد آن را مشخص ساخت. لذا در بخش نخست این رساله به دنبال آن هستیم که با نگاهی دقیق‌تر به منابع مکتوب و چندرسانه‌ای تولید شده در سال‌های اخیر و مصاحبه با استادان و صاحب‌نظران این حوزه، و با روش تحلیل پدیدارشناسی تفسیری و کمک از تکنیک گونه‌شناسی، رویکردهای مختلف علمی این حوزه را شناسایی و احصاء نماییم.

در بخش دوم رساله نیز برآنیم، با نگاهی جامع؛ به ظرفیت‌شناسی هر یک از این رویکردها برای تحقق تمدن اسلامی بپردازیم. در این مسیر سئوالاتی همچون؛ «نحوه ترسیم مضامین اصلی هر رویکرد»، «تحلیل مضامین تمدنی هر رویکرد» و «ظرفیت هر شبکه مضامین جهت حرکت در مسیر رسیدن به تمدن اسلامی» پیش روی نگارنده قرار دارد که باید در جهت واکاوی و تشریح آنها در رساله تلاش نماید.

2. ضرورت و اهمیت تحقیق

همان‌گونه که در بیان مسئله آمد، تحقق انقلاب اسلامی در ایران و تشکیل یک حکومت در جهت تسهیل اجرای احکام الهی، یکی از جلوه‌های حرکت به سوی تمدن نوین اسلامی است. جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با بهره‌گیری از جایگاه خود در میان امت و کشورهای اسلامی و نیز عرصه بین‌المللی، گام‌های مؤثری را در جهت تحقق تمدن اسلامی بردارد. به همین منظور واکاوی وضعیت موجود فکری فرهنگی در عرصه مهدویت به خصوص در جامعه ایران یکی از اولویت‌های مهم در جهت ایجاد گفتمان مهدوی در محدوده ایران اسلامی و به تبع آن جوامع اسلامی و سایر کشورهای جهان خواهد بود.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

هر یک از رویکردهای موجود که اشاره شد، از ظرفیت محدودی برای تحقق گفتمان مهدویت و حرکت به سمت تحقق تمدن اسلامی برخوردار است که شناخت این ظرفیت‌ها می تواند از یک سو به کشف ظرفیت کلی موجود و ایجاد هماهنگی بین آنها کمک نماید؛ و از سوی دیگر خلأهای موجود و کوشش برای ایجاد رویکردهایی نو که برآورنده آن خلأهاست را بهتر نشان دهد.

3. اهداف تحقیق

1. واکاوی رهیافت‌ها و رویکردهای فکری- فرهنگی ایران معاصر در حوزه مهدویت.
2. بازخوانی و ارزیابی شبکه مضامین رویکردهای فکری- فرهنگی آموزه مهدویت پس از انقلاب اسلامی.
3. واکاوی ظرفیت رویکردهای فکری- فرهنگی فعال و انقلابی حوزه مهدویت جهت تحقق تمدن اسلامی.

4. سوالات تحقیق

4-1. سؤال اصلی

رویکردهای فکری - فرهنگی پس از انقلاب اسلامی در حوزه مهدویت از چه ظرفیتی برای تحقق تمدن اسلامی برخوردارند؟

4-2. سوالات فرعی

1. پس از انقلاب اسلامی، چه رویکردهای فکری- فرهنگی در حوزه مهدویت در ایران شکل گرفته اند؟
2. گونه‌های علمی رویکردهای آموزه مهدویت چگونه قابل طبقه بندی است؟
3. مهمترین مضامین هر کدام از رویکردهای حوزه مهدویت کدامند؟
4. براساس مضامین شناسایی شده، هر یک از رویکردهای حوزه مهدویت چه ظرفیتی در حرکت به سمت تحقق تمدن اسلامی دارند؟

5. سابقه تحقیق

توجه به موضوع مهدویت و انتخاب رویکرد و نحوه مواجهه با مسائل مرتبط با این حوزه، مسئله مهمی است که همواره مورد اهتمام صاحب نظران فرهنگی و دینی کشور بوده است. در سالهای اخیر پژوهش‌ها و مقالات علمی مختلفی در ترسیم وضعیت مطلوب جامعه مهدوی و راهکارهای تحقق آن نگارش یافته و هرکدام نیز موضوع مهدویت را از منظر خویش تبیین کرده‌اند، اما با وجود این، خلاء فقدان یک تحقیق علمی جامع پیرامون رویکردهای مختلف اعم از رویکردهای فکری- فرهنگی به موضوع مهدویت و میزان تاثیرپذیری آنها از اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی کاملاً آشکار است.

مرتبط‌ترین پژوهش در این حوزه را می‌توان؛ کتاب «تاثیر رویکرد مهدوی بر نحوه تدوین استراتژی‌های خرد و کلان نظام» نام برد که مجموعه‌ای از سخنرانی‌هایی است که از سوی گروه مطالعات فرهنگی جهان اسلام پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات با موضوع مهدویت در سال 1389 برگزار و یک سال بعد در قالب کتابی با همین عنوان منتشر شد. در این کتاب موضوعاتی مانند «مهدویت و تلقی ما از آن»، «تبیین ضرورت و تاثیر رویکرد مهدویت» و «نشانه‌های ظهور» با آثار گفتاری و نوشتاری صاحب نظرانی مانند غلامرضا بهروزی لک، رحیم کارگر و محمود مطهری نیا به رشته تحریر درآمده است. مجموعه آثار همایش بین‌المللی دکترین مهدویت که به همت موسسه آینده روشن برگزار می‌شود نیز مقالات مناسبی در این زمینه جمع آوری کرده است. همایش سوم این مجموعه با رویکرد سیاسی و حقوقی در شهریورماه 1386 و همایش یازدهم آن نیز با رویکرد «فرهنگ و تمدن زمینه‌ساز؛ راهبردها و راهکارها» در خردادماه 1394 برگزار شد که مقاله مستخرج از این رساله نیز با عنوان؛ «گونه‌شناسی رویکردهای آموزه‌ی مهدویت در چارچوب ظرفیت تمدنی» نوشته محسن الویری و محمدرضا برزویی در این همایش ارائه گردید. برخی مقالات این همایش در شماره 34 فصلنامه علمی-پژوهشی مشرق موعود به چاپ رسیده است که مقالات مرتبط آن شامل؛ مقالات «ملک عظیم؛ مهدویت و تمدن در قرآن کریم» نوشته محمدهادی همایون، «فقه و تمدن سازی (ولایت فقیه و مدینه انتظار)» نوشته حسین علی سعدی، «بازتعریف هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی مناسب انقلاب اسلامی، در گذار از مدرنیته اسلامی به سوی تمدن زمینه ساز و بایسته‌های سیاسی برآمده از آن» نوشته سعید خزایی و سیدمجید مطهری نژاد، «تبیین ساختار وجودی تمدن مهدوی بر

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

اساس الگوی رابطه نفس و بدن از منظر فلسفه و عرفان اسلامی» نوشته حسنعلی رحیقی و ابراهیم خانی بود. مقالات همایش سوم دکترین مهدویت نیز در چهار جلد از سوی انتشارات جامعه المصطفی العالمیه منتشر شده است که مرتبط ترین مقاله در این همایش «نقش آموزه انتظار در شکل گیری نظام سیاسی جمهوری اسلامی ایران» نام داشت که توسط آقایان عبد العظیم عالی زاده، محمد صادق بینا و رضا یزدانی نوشته و ارائه شده است. موضوع اصلی این مقاله، گشودن بابی برای تبیین نقش قاطع و روشن حضرت امام خمینی ره و اثرگذاری عمیق و گسترده انقلاب اسلامی بر روند شتابان و فراگیر تفکر دینی در سرزمین های اسلامی و جهان است. گواه آن نیز اعترافات صریح یا مستتر و ضمنی برخی خاورشناسان، جامعه شناسان، نویسندگان، رهبران دینی و آمار و حقایق منتشر شده در این زمینه است. فرضیه علمی قابل طرح در مورد انقلاب اسلامی ایران این است که عوامل مختلف اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی در شکل گیری و پیروزی انقلاب نقش داشته است. یکی از گزاره های اصلی و مورد قبول عده ای از نظریه پردازان انقلاب، عامل مذهب است که در بطن آن، «انتظار» دیده می شود.

مجموعه مقالات «مؤتمر الامام المهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و مستقبل العالم» نیز که در شهر نجف برگزار شده است که محسن الویری مقاله ای با عنوان «فکره المهدویه و الحضاره الاسلامیه الجدیده» دارند که در مجموعه مقالات این همایش در بهار 1392 به زبان عربی منتشر شده است.¹ همچنین این کنگره دارای چهار کمیسیون تخصصی با عناوین: «انتظار و جامعه منتظر»، «مهدویت؛ راه نجات و رستگاری»، «مهدویت و تمدن سازی»، «عصر ظهور و آینده جهان» بوده است که در این جلسات، نزدیک به 50 تن از پژوهشگران، استادان و صاحب نظران مباحث مهدویت در بحث ها مشارکت داشته اند و سه نشست علمی با عناوین «بیداری اسلامی و راهبردها»، «نگاهی نو به رجعت و آینده» و «بررسی تحلیلی اخبار آینده عراق و خاورمیانه» نیز برگزار شده است. همچنین در خصوص مهدویت و تمدن اسلامی نیز، می توان به کتاب برجسته «تاریخ تمدن و

---

1. الویری، محسن، «فکره المهدویه و الحضاره الاسلامیه الجدیده»، مجموعه مقالات مؤتمر الامام المهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و مستقبل العالم (کنگره امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و آینده جهان)، 31 اردیبهشت تا 2 خرداد 1392؛

10 تا 12 رجب 1434ق. در نجف و کربلا، ج 4، النجف الاشرف: مجمع اهل البيت عليهم السلام، ط 1، 1434ق.، صص

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

ملک مهدوی» نوشته محمدهادی همایون اشاره کرد که نویسنده به زیبایی و با تحلیل منطقی و اصولی، جریانات بیان شده در تاریخ و وقایع تاریخ اسلام را به هم پیوند زده و به درستی بیان می کند که سیر جریانات تاریخی، از خلق حضرت آدم علیه السلام تا ظهور امام زمان عجل الله له الفرج پیوستگی دارند. نویسنده تمدن را یک واژه استعماری قرن نوزدهمی معرفی کرده و واژه «ملک» را به جای تمدن پیشنهاد کرده است. در این کتاب آمده است: «در جهان معاصر و در پی تجدید حیات اندیشه اسلامی به عنوان یکی از دستاوردهای انقلاب مبارک اسلامی در ایران، توجه به موضوع مهدویت به عنوان عصاره کتاب خداوند و عترت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و قله بعثت انبیاء عظام علیهم السلام به طرز چشمگیری رو به افزایش است. این جریان موضوع توجه به نشانه های ظهور رادر جامعه معاصر دامن زده است. با بررسی اینگونه نشانه ها در روایات و آیات قرآن کریم می توان شرایط آخرالزمان و دوران ظهور را اینچنین تصور کرد که این حوادث در سطحی خرد و به شکل یک شورش مقطعی یا یک انقلاب منطقه ای یا تغییر یک حکومت سیاسی به وقوع نمی پیوندد. گستره این اتفاقات جهانی است و عمق آن نیز به اندازه ای است که در تمام زوایای زندگی بشر نفوذ می نماید و این معنی چیزی نیست جز یک زوال و انتقال تمدنی و برپایی یک تمدن جهانی الهی به دنبال آن. به دیگر بیان، بر اساس این روایات می توان شرایط آخرالزمان را اینچنین تصویر نمود که تمدنی غیر الهی، و به تعبیری درست تر، تمدنی شیطانی در شرایط نزدیک به ظهور در اوج اقتدار و پیشرفت خود بر کل جهان و بر تمامی ابعاد زندگی انسان ها سایه می افکند و پس از ایجاد فساد و آشفستگی بیش از حد در زمین، با آگاه شدن انسان ها و آرزومند شدن آنان برای بازگشتن به شرایط پیش از این پیچیدگی تمدنی و تشنگی آنان برای عدالتی جهانی، زمینه برای ظهور آخرین ذخیره الهی و برپایی تمدن نهایی و جهانی اسلام بر سراسر جهان فراهم می شود. این رویکرد را در کنار رویکرد راهبردی می توان رویکرد تمدنی به مهدویت نامید». در این کتاب تلاش شده است یک دوره تاریخ تمدن بشر از هبوط آدم علیه السلام تا دوران معاصر با رویکردی مهدوی و با طرح ایده تقابل حق و باطل به عنوان مفهوم محوری در نگرشی کاملاً متفاوت توضیح داده شود.

کتاب دیگر؛ کتاب «دکترین مهدویت» نوشته سیدرضی گیلانی است که منظور از «دکترین مهدویت» در این اثر، آموزه و اعتقادی دینی بر محور فرهنگ مهدوی است که در دو عصر غیبت و ظهور توانایی و قابلیت نظریه پردازی و ارائه راه حل های راهبردی را در حوزه های متفاوت انسانی و

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

اجتماعی داراست، به گونه‌ای که می‌توان بر اساس آن در عرصه فردی و اجتماعی نظریه پردازی نمود. نویسنده معتقد است، مساله مهدویت علاوه بر این که جزئی از دین است، به یک معنا دین هم جزئی از نگرش مهدوی است و با آن تفسیر و قرائت می‌پذیرد.

کتاب «استراتژی انتظار» نوشته اسماعیل شفیعی سروستانی، کتاب دیگر این حوزه است که حوادث دو دهه ی اخیر انقلاب اسلامی را در چهار حرکت و هفت غفلت به نقد گرفته و برای تداوم انقلاب چاره اندیشی کرده است و در پیش گرفتن راهبرد انتظار را در این رابطه توصیه می‌کند. نگاه نویسنده در این نگاه، یک نگاه انتقادی است.

علیرضا پناهیان نیز کتابی با عنوان «انتظار عامیانه، انتظار عالمانه، انتظار عارفانه» نوشته است که با نگاه و شیوه‌ای تحلیلی و همراه با استناد به بیش از ۲۰۰ آیه و روایت از کتب معتبر به ابعاد و زوایای مختلف انتظار پرداخته و به بسیاری از سؤالات و ابهامات در زمینه انتظار پرداخته است.

سایر کتابهای این حوزه نیز شامل؛ کتاب «با جاری انتظار» نوشته سیدمسعود پورسید آقایی؛ «مهدویت در منظر امام خمینیه» نوشته ابوالفضل هدایتی؛ کتاب «انقلاب اسلامی و نقش مهدویت و انتظار در امید و بیداری ملت‌ها» نوشته نفیسه فاضلی نیا؛ می‌باشند که به موضوع مهدویت، انتظار، انقلاب اسلامی و تمدن مهدوی پرداخته اند.

در حوزه ادبیات مسیحیت هم، «یورگن مولتمان»^۱ از متألّهین و الهی دانان آلمانی است که با چاپ کتاب «الهیات امید» در سال ۱۹۶۴، جهشی خیره کننده و ناگهانی در الهیات داشت و خود را به عنوان یکی از پیشروان الهیات مسیحی تثبیت کرد. مولتمان از اعضای کلیسای پنطیکاستی است که این کلیسا بر مفهوم «فیض و عطیه الهی» تأکید فراوان می‌نهد و عقیده دارد که تمامی افراد می‌توانند حامل فیض روح القدس باشند و به واسطه این فیض توان انجام معجزات را دارند. موضع اصلی در نظام الهیاتی مولتمان، موضعی آشکارا «انتقادی» است. او از سویی جریان جاری الهیات در کلیسا را به نقد می‌گیرد و از سویی دیگر، رویکردهای دین ستیز و دین گریز را هم به تیغ نقد می‌سپارد. این نکته که او الهیات را نگرشی بسته و تفسیرکننده صرفاً امور واقع در گذشته و حال نمی‌داند و بربرخی از مقولات دین از جمله معاد و رستاخیزشناسی و حاکمیت الهی در زمین تأکید و توجه ویژه دارد

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

برای علاقه مندان به بسط و گسترش نظام یا نگرش الهیاتی ای ناظر به «آینده» تأمل برانگیز است.^۱ در حوزه تمدن نیز کتاب برجسته‌ای سال گذشته (1393) توسط حبیب اله بابایی با عنوان؛ «کاوشی نظری در باب تمدن و الهیات» منتشر شد که این کتاب به ماهیت تمدن، ماهیت مطالعات تمدنی، حکمت عملی؛ حکمت تمدنی، الهیات تمدنی، جامعه فرهنگ و تمدن در تفکر و تجربه صوفیان مسلمان، فرهنگ تکثرگرایی غربی و چالش‌های نوپدید آن در زیست و هویت مسلمان شرقی، اسلام و تمدن در اندیشه حسن حنفی و مالک بن نبی، درآمدی بر الهیات عملی در اندیشه دینی مدرن، الهیات و فرهنگ مروری بر تطورات فکری الهی‌دانان مسیحی در مطالعات فرهنگی، به صورت تفصیلی پرداخته است که در بخش‌های نظری این رساله بسیار مفید واقع گردید.

به رغم وجود کتب و مقالات متعدد در حوزه مهدویت، با این حال؛ پژوهشی که بتواند ضمن بیان رویکردها و دیدگاه‌های مختلف و رهیافت‌های متفاوت نسبت به موضوع مهدویت، به شناخت ظرفیت هر رویکرد جهت تحقق تمدن اسلامی بپردازد؛ خالی به نظر می رسد. این رساله بر آن است که در این مسیر قدم برداشته و با استفاده از منابع تألیف شده در سال‌های اخیر و همچنین مصاحبه عمیق با صاحب نظران، نقشه جامعی از دیدگاه‌های کلان و علمی نسبت به موضوع مهدویت که برگرفته از دیدگاه مکاتب و افراد مختلف در طول سالیان اخیر است را طراحی نموده و به شناسایی ظرفیت هر رویکرد برای تحقق گفتمان مهدویت و حرکت به سمت تحقق تمدن اسلامی بپردازد.

6. تعریف مفاهیم اصلی

6-1. ظرفیت شناسی:

پس از انقلاب اسلامی در ایران، توجه به مباحث اسلامی و اعتقادی به طور چشم گیری گسترش یافت. در میان جامعه حوزوی و علمی نیز فضای مناسبی جهت ارائه مباحث مختلف مطرح شد. توجه به معارف مهدویت در اوایل انقلاب، با افت و خیزهایی مواجه بود و تندروی‌های گروهی با عنوان «انجمن خیریه حجتیه مهدویه»، سبب موضع قاطع و صریح امام خمینیه در آن زمان گردید. این مساله باعث شد که در ده‌های نخست انقلاب، مباحث مهدویت با احتیاط و محافظه کاری بیشتری

1. رستگاری در سایه الهیات امید، *روزنامه ایران*، به تاریخ ۲۶/۱۱/۱۳۸۴.

جلو رود.

علی رغم اینگونه رویکردها در حوزه مهدویت، از آنجایی که افق و نقشه راه نظام اسلامی با انتظار و حکومت مهدوی گره خورده است، مباحث مهدویت در میان اندیشمندان حوزوی و علمی جایگاه حساس و برجسته ای داشته و دارد و رویکردهای مختلفی همچون؛ رویکرد قرآنی، روایی، تبلیغی، راهبردی، تاریخی و تمدنی و ... پیرامون این مباحث شکل گرفته است. در این رساله با روش مصاحبه عمیق به دنبال شناسایی، احصاء و تحلیل مضمون رویکردها فعلی در حوزه مهدویت هستیم که از آن به ظرفیت شناسی تعبیر کرده ایم.

لذا در این رساله منظور از «ظرفیت شناسی»؛ شناسایی، دسته بندی، استخراج قابلیت‌ها و حتی محدودیت‌هایی است که هر یک از رویکردهای فکری، فرهنگی آموزه ی مهدویت برای تحقق آرمانهای فردی و اجتماعی جامعه اسلامی در رسیدن به تمدن اسلامی دارند.

6-2، رویکرد و رهیافت:

رویکرد¹ عبارت است از زاویه دید و نگرشِ جمعیِ عالمان و متخصصان در پیدایش یک نظریه یا اندیشه ای معین، مانند رویکرد فلاسفه حکمت متعالیه به نظریه‌ها و مسایل فلسفی؛ و رهیافت² نیز عبارت است از زاویه، افق، دامنه دید و نگرشِ شخصیِ عالمان و پژوهشگران در پیدایش یک نظریه یا اندیشه ای معین، مانند رهیافت جامعه شناختی دکتر شریعتی یا رهیافت فلسفی استاد مطهری در فهم آموزه‌های دینی. بر این اساس، گرچه دکتر شریعتی و استاد مطهری از روش نقلی - دینی برای حل مسایل گوناگون بهره می گرفتند، ولی رویکرد آن دو شخصیت در فهم متون دینی متفاوت بود؛ دکتر شریعتی، تفسیر جامعه شناختی از مفاهیم دینی ارائه می‌داد و کارکردهای اجتماعی دین برای او از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود، ولی استاد مطهری، گرچه با این رویکرد نیز به مسایل دینی می‌پرداخت، رویکرد فلسفی - آن هم با گرایش حکمت متعالیه - او غلبه داشت و به همین جهت، تلاش می‌کرد تا تبیین عقلانی از گزاره‌ها و باورهای دینی ارائه دهد. هر رویکرد یا رهیافتی با پیش فرض‌های خاصی به نظریه و اندیشه معینی می‌نگرد؛ برای نمونه، پیش فرض‌های جبرگرایی، تأثیر جامعه بر اندیشه و نسبی‌گرایی معرفتی بر رویکرد جامعه شناختی معاصر غرب حاکم است؛ یا رویکرد تاریخی، شناخت

1 .Approach

2 .Attitude

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

اندیشه یا نظریه را در شرایط زمانی و مکانی خاص خود پیگیری می کند. ملکیان در این زمینه می گویند: «براساس ریشه کلمه Attitude من آن را به رهیافت و Approach را به رویکرد معنا می کنم، هرچند برخی افراد برعکس ترجمه کرده اند. بر این اساس رهیافت همیشه شخصی است، ولی رویکرد گاهی به معنای رویکرد تاریخی و جامعه شناختی و روان شناختی و غیره به کار می رود، و گاهی به معنای شخصی است. Perspective طبق یک اصطلاح با «رویکرد» مساوی است و آن معنای منظر (View یا Viewpoint) است. بنابراین Perspective سه معنا دارد:

1. نقطه نظر View یا Viewpoint؛
2. نگاه به مسأله از دید فردی و جمعی (Collective)؛
3. نگاه به مسأله از نظر عملی و نظری: یعنی تفاوت دید از نظر Realistic و Pragmatic بودن، یا Theoretical و Practical بودن، مثلاً با گزاره ای مثل «فمن يعمل مثقال ذره خیراً یره» هم می توان از حیث نظری برخورد کرد و هم از حیث عملی (روانی، اجتماعی و...)».¹

3-6. رویکردهای فکری - فرهنگی:

واژه «رویکردها» در این اصطلاح، اعم از «رهیافت» و «رویکرد» می باشد. رویکردهای فکری ناظر به مباحث زیر بنایی و اندیشه ای و رویکردهای فرهنگی ناظر به مباحث روبنایی و کاربردی است.

4-6. مهدویت:

از نظر لغوی؛ یک کلمه عربی و از واژه «مهدی» گرفته شده است و از نظر اصطلاحی نیز؛ مهدویت شامل اعتقاد به «وجود»، «حضور» و «ظهور» مهدی موعود عجل الله له الفرج می شود.² بنا به وعده الهی فردی هم نام پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله و سلم و ملقب به «مهدی» عجل الله له الفرج از نسل پیامبر اسلام و نهمین فرزند از نسل حسین بن علی علیه السلام، ظهور می کند و زمین

1. حقیقت، سید صادق، فصلنامه علوم سیاسی، 1387.

2. برزویی، 1392.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

را سراسر عدل و داد می کند. بنا به این اعتقاد، مهدی علیه السلام در سال ۲۵۵ (قمری) به دنیا آمده و پس از دوره‌ای به نام غیبت صغری، غیبت کامل (غیبت کبری) شروع شد که تاکنون ادامه داشته است. به باور شیعه، مهدی امام دوازدهم و منجی وعده داده شده الهی است.^۱ در بخش مبانی نظری فصل بعد، «مهدویت» از حیث لغوی و اصلاحی؛ با تفصیل بیشتری بحث خواهد شد.

7-4. تمدن اسلامی:

مفهوم «تمدن» و «تمدن اسلامی» همچون مفهوم «مهدویت» از مفاهیم اساسی و اصلی این رساله به شمار می‌روند که در فصل دوم به تفصیل به تمدن از منظر لغوی و اصطلاحی، جوهره‌ی اصلی تمدن، ویژگی‌ها و عناصر تمدن، نسبت فرهنگ و تمدن، تمدن اسلامی و ... خواهیم پرداخت. تعاریف برگزیده‌ی ما در این رساله از «تمدن» و «تمدن اسلامی» اینگونه آمده است که تمدن؛ «واقعیتی چندلایه، چند سطحی، پویا و رو به رشد است که در آن حیات بشری در ابعاد مختلف اعم از فلسفی، علمی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، هنری و ابزاری شکوفا می‌شود و انسان‌ها در هر یک از این زمینه‌ها به تولید و خلاقیت دست می‌زنند.» و تمدن اسلامی نیز ناظر به انقلاب اسلامی ایران؛ «شکل جامع و فراگیری از اسلام است که بر چهار رکن دین، عقلانیت، علم و اخلاق بنا شده است؛ و در زنجیره‌ی پویا و متکامل انقلاب، نظام، دولت، جامعه و تمدن اسلامی؛ در ابعاد مختلف فلسفی، علمی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی به صورت تدریجی و گام به گام پیش می‌رود و تحقق متعالی آن در دوران ظهور امکان پذیر خواهد شد.

7. روش تحقیق

رساله حاضر از نظر هدف؛ یک تحقیق «کاربردی» و از نظر ماهیت؛ یک تحقیق «توصیفی-اکتشافی» می‌باشد. روش تحقیق در این رساله، یک روش ترکیبی است. در مرحله اول که گردآوری اطلاعات است از روش بررسی «اسناد و منابع مکتوب و چندرسانه‌ای» و نیز روش «مصاحبه عمیق» با متخصصان و صاحب نظران هر رویکرد، استفاده شده است. در بررسی اسناد و منابع، مشخصا به

---

1. الغیبه شیخ طوسی، صص 141-143.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

آرشیو 12 ساله ی مقالات، مطالب و مصاحبه‌های «فصلنامه علمی- ترویجی انتظار موعود» که به مثابه قدیمی ترین و مهمترین نشریه علمی که انعکاس دهنده آرای مهدویت پژوهان است؛ رفته ایم و همچنین به کتب تألیفی منتشر و یا تجدید چاپ شده با موضوع مهدویت در سالهای 92 و 93؛ و محصولات چندرسانه ای تولید شده در این حوزه، مراجعه شده و جهت مصاحبه‌های عمیق نیز به صورت هدفمند سراغ 28 استاد متخصص و صاحب نظر در این حوزه رفته ایم. در مرحله دوم که تحلیل اطلاعات است با توجه به دو بخشی بودن کار، به دو روش کیفی نیز مراجعه شده است:

بخش اول تحلیل، که گونه شناسی علمی رویکردهای آموزه مهدویت است؛ از روش کیفی «تحلیل پدیدارشناسی تفسیری»¹ (IPA) و تکنیک «گونه شناسی»² استفاده شده است. و بخش دوم که تحلیل مضامین رویکردهای احصاء شده است؛ از روش کیفی «تحلیل مضمون» استفاده شده است.

قابل ذکر است که در فصل سوم رساله، که فصل روش شناسی است، روش‌های کیفی و تکنیک‌هایی که در بالا به صورت مختصر معرفی شدند، با تفصیل بیشتری معرفی خواهند شد.

8. جامعه تحقیق

الف- آرشیو 12 ساله فصلنامه انتظار موعود

ب- کتب تألیفی منتشره در دو سال اخیر با موضوع مهدویت

ج- محصولات چند رسانه‌ای مشهور در حوزه مهدویت و تمدن اسلامی

د- مصاحبه با استادان و صاحب نظران حوزه مهدویت

---

1 . Interpretative phenomenological Analysis

2 . Typology